

ՀՈԳԵԼՈՅՍ Տ. ԲԱԲԳԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

— ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ —

(ԹՈՒՍԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՆՕԹԵՐ)

Կ. Պոլսոյ մէջ պատրաստուած իր երկրորդ գործն է Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք քի վրայ ապատմագրական և բանասիրական ուսումնասիրութիւնն՝ մը, որ նոյն տարին իսկ, 1901ին, հրատարակուած է, իբր ԽՁ. Պատոր, Վիեննայի Մխիթարեանց և Ազգային Մատենադարանի քի շարքին մէջ։ Ութամալ, յաւելուածներով միտին յընդհանուր 226 էջոց այս գիրքը, որուն մէջ Կոլոտի նուիրուած բուն ուսումնասիրութիւնը 108 էջեր միայն կը գրաւէ, պարզ է թէ շատ փոքր գրուածք մըն է՝ ներկայ յանելու համար այնքան կարեւոր շրջան մը, որպիսին էր ԺԼ. Բ. Գ. դարու առաջին կէտը, իր նախնեթացոյն ու հետեորդովը միասին, և այնքան հոյակապ գէմք մը՝ ինչպէս էր իրօք և արեւմտք մեծանուն այդ պատրիարքը։ Եւ սակայն, պէտք է խոստովանիլ, իր համառօտութեան մէջ այնչափակեղի երկ մըն է ան, և, իբր անիւթ եկեղեցական պատմութեան համար, ինչպէս վերնագրած էր Մովսէս Կաթմաշեան, իր առանձին արժէքը ունի, յարակից տրվուած յիշատակարաններով մանաւանդ։

ԺԼ. դարու այդ շրջանը նշանաւոր է արգալիս ազգային կեանքի բոլոր մարզներուն մէջ կատարուած յեղաշրջումի շարժումներով, գրեթէ ամէնքն ալ հետեանք այն խմորումներուն, որոնք նախորդ դարու երկրորդ քառորդէն՝ Մովսէս Գ. Տաթևացիի, Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցիի, և Յակոբ Գ. Ջուղայեցիի կաթողիկոսութեան օրերէն սկսած, աւելի կամ նուազ ուժգնութեամբ պահած էին միշտ իրենց թափը։ Ազգին ներքին կեանքին մէջ հետզհետէ զօրացած ինքնապաշտպանութեան ոգին է կարծես որ կը պոռթկայ զանազան կողմերէ այլ և այլ ձևերով։ Անպիսի, քաղաքական նպատակներու ծրարիւններն են որ կը մշակուին Իս-

թայէլ Օրիւ յամառ ջանքերուն մէջ, ազգին ազգային եկեղեցւոյ ինքնութեան կոխն է որ կը մղուի Աւետիք պատրիարքի ոգիւսականով կաթողիկոսութեան գէմ։ Եւ, բուն Հայաստանի կուրծքին վրայ՝ Ամրոտի մէջ՝ Սիւնեաց գպրոցի ճիւղ մըն էր որ կ'ընծիւրդէր Վարդան վրդ. Բաղիշեցիի կազմակերպած աշխատանքներն մէջ, հոս՝ Մխիթար Սեբաստացին էր որ արեւմտեան պատուաւ տուաւ իր երազը կը շրջիցներ. աւելի յայտնի, Կոյս, Կ. Պոլսոյ, Թրակիոյ և Բիւթանիոյ նորագաղթ Հայութիւնը հոգեւոր և վարչական կազմակերպութեան նոր կայան մը կը կազմակերպէր ծնունդ տալով Արմաշի վանքին։ Զարթուած շարժումներ կը տեսնուէին քիչ մը ամէն կողմ, հայկական բնաշխարհին ժողովրդական ուղրտներուն մէջ, ուր որ հին վանք մը եղած էր ու նախկին չէն օրերու աւանդութիւններ կը պահուէին տակաւին, Փոքր Հայքի, Բարձր Հայքի, Վասպուրականի և Տարօնոյ զանազան կողմերը։ Մեծ Աթոռներուն մէջ միայն կացութիւնը հեռու է մխիթարական ըլլալէ. մանաւանդ Կ. Պոլիս և Երուսաղէմ, ուր յաջորդութեան կոչուներ ամենէն ազեղ իրադարձութիւններուն մէջ Հարութան կը սպառեն բարոյական և նիւթական ամէն ոյժ և միջոցներ։ Կ. Պոլսոյ մէջ, որ այդ միջոցին սկսեւ էր ազգային կեանքի ծանրութեան կեդրոն դառնալ՝ իր ազգեցութեան ներքեւ առնելով Երուսաղէմը ամրողովին ու մասամբ Բարդիսեան իշխմանը, այնպիսի քառասուն վիճակ մը ստեղծուած էր որ, միայն մարդ մը, բարձր աշխարհահայեացքով, հզօր նկարագրով և բարոյական և մտաւոր մեծ կարողութիւններով օժտուած մարդ մը միայն պիտի կարէր զարման հրաշագործել անոր։

Այդ մարդն է անա Կոլոտ Յովհաննէս վրդ. Բաղէշեցի, որ Երուսաղէմի Գրիգոր վրդ. ի

(ապագայ Շղթայակիր) հետ, Ամրտօլի հա՛մալսարանն ինչ մէջ վարդաւն վրդ ի աշակերտելէ և յետոյ ատեն մը Տարօնոյ Ս. Կարապետի վանքին մէջ գործելէ վերջ, երբ Կ. Պոլիս կուգայ նոյն վանքին համար նուիրահաւաքութեան մը պաշտօնով, իրեն կը կապէ ամէնուն սիրտը. 1763ին կը զրկուի իրը լիազօր երուսաղէմ, երկու տարուան մէջ ամէն ինչ կարգադրելէ ետք կը դառնայ Կ. Պոլիս, ուր, դեռ երիտասարդ վրդ, կը հագնի պատրիարքական խիլան. ամբողջ քառօրէ գար մը կը մնայ այդ աթոռին վրայ, զոր կը փառաւորէ մեծ արդիւնքներով և իմաստուն գործունէութեամբ, ինքն է որ այդ միջոցին վերջնապէս կը կարգադրէ նախ երուսաղէմի կնճիւրը, անոր պատրիարք ընտրել տալով իւր երեքագոյն ընկերը, Շըզ-թայակիրը, եւ յետոյ էլմիածինին ալ, կաթողիկոս ընտրելով Կարապետ Ունեցին, և, վերջապէս, գլխաւոր աթոռնեւորուն միջեւ բարեկարգ գործակցութեան վիճակ մը յառաջ բերելով մեծագոյն ծառայութիւնը կը մատուցանէ ազգին և Եկեղեցիին:

Ինքզինքն վրդ. Թէեւ ուրոյն գլուխներու մէջ՝ բայց շատ արագ ակնարկներով կ'անցնի Ամրտօլու Համալսարանին, Մշու Ս. Կարապետի նոյն ժամանակի կացութեան և հոն կատարուած գործունէութեան, իւր հանգանակելի Պոլիս եկած միջոցին այն տեղի ընդհանուր դրութեան, իբրեւ ձևթռակալ և վէքիլ՝ երուսաղէմ գալուն պարագաներու եւ Հայ-երուսաղէմի վիճակին եւ երկու աթոռներու բաժանման խնդրոյն վրալէն. վասնզի, հասնաբար կ'ուզէր աւելի ընդարձակօրէն նկատի առնել Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը, որուն մէջ է արդարեւ որ կ'երեւի Կոլոտի ամբողջ մեծութիւնը:

Դարձեալ կարճ գլուխէ մը վերջ, ուր կը պատմուին Շղթայակիրի երուսաղէմէն Կ. Պոլիս գալը՝ վանական ստացուածոց եւ իրաւանց գործը պետական հաստատումով ապահովագրելու համար, և Կարապետ կաթողիկոսի եւ Կոլոտի հետ խորհրդակցութեամբ վանքի վերաբերեալ կարգ մը տնօրինութիւնները, ուրոյն գլուխներով նկատի կ'առնուին Կոլոտի արժանիքները, իւր շինող՝ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիկի վերաշինութեան առթիւ, իւր բեմասաց, իւր գը-

րաւէր, իւր ուսուցիչ, իւր կազմակերպող մատենադարանի, եայն:

Ու կարելի չէ չտեսնել Թէ մտաւորական է միշտ որ իր ուսուցմասիրած անձին վրայ կը սիրէ դիտել մտաւորականը ամենէն աւելի. այնպէս որ քիչ բան կը գրտնէք գուք այս էջներուն վրայ այդ ժամանակը յատկանշող ընկերային եւ հասարակական, նոյն իսկ քաղաքական եւ ազգային երեւոյթներէն և խնդիրներէն, որոնց ներկայացումը բաւական կարեւոր էր, սակայն, ըմբռնելու համար այն թուրքեր, զոր մաքրելու և բարեկարգելու գծուարին գործն էր յանձն առեր Կոլոտ, և որուն համար իր սպառած կորովին և ձեռք բերած յաշուութեան մանրամասնութեանց մէջ է որ աւելի պիտի երևէր իր կարողութեանց բարձրութիւնը:

Եկողու բեմասաց գլուխին մէջ, նոյնպէս, հազիւ կ'ակնարկուի Ամրտօլի հա՛մալսարաննէն բերուած բեմական ուղղութեան եւ Պոլսոյ եկեղեցիներու բեմերուն հոգեւոր կեանքի որպիսութեան. ու ըսուածներէն կը փորձուի մարդ խորհելու նոյն իսկ Թէ Կոլոտ իր հեռուստութիւնը ամենամեծ մասամբ կարեւոր էր արդիօք իր նախորդներուն օրով կաթողիկոսութեան դէմ եղած ժողովրդական զրգուութիւնները հանդարտեցնելու և ինքզինքը չքմեղելու համար իր մասին յերկրուած կաթողիկամտութեան կասկածներուն դէմ:

Յաջորդներէն Եկողու Գրասէր, Եկոլոտի աշակերտները՝ և մանաւանդ Եկոլոտին Մատենադարանը գլուխներուն մէջ, սակայն, հեղինակը բուն իր կարողածին մէջ է. Արեւմտեան մշակութիւն վերաբերմամբ, որ այն ատեն մանաւանդ աւելի կրօնական և աստուածաբանական գրականութեամբ կը ներկայացուէր, Կոլոտի ունեցած սէրը ճշգրիտ կերպով կը բացատրէ, և մանրամասնօրէն կը ներկայացուին անոր իր ազգը այդ մշակութիւն հաղորդ ընկելու համար գործած գրած միջոցները. մեծ թարգմանիչ Ղուկաս վրդ. Խարբերդցիի դերը այդ մասին, կատարուած թարգմանութիւնները, անոնց արժէքը, և այլն. Լուսկիւտարի Ս. Կարապետի հովանիին տակ կազմած գասատունը, իբրեւ նոր իմն Ամրտօլ. իր ձեռնարկին այս տեսակէտով գտած ընդունելութիւնը, ըստ վերկայութեան նոյն ինքն Նալեհանի և Հաննէ վրդ. ի, և այլն:

Դժբախտաբար տուեալները պակսած են իրեն՝ այդ դասատան վերաբերմամբ աւելի հանգումանօրէն մտնողմանեղու համար, բայց շատ ճիշդ կը դատէ թէ ձեռնադրած քսանհինգ աշակերտները, որոնց մէջ է Նալիան, ժամանակին ամենէն ներհմուտ աստուածաբանն ու մեկնիլը, և ուրիշներ, որոնց մին կը կոչուէր անագին, (ահագնաբար և փողաբարառ քարոզիչուն համար), երկրորդ մը՝ Ննոսհայի, երրորդ մը՝ Անմարմին, չորրորդ մը՝ Նաւն Պետրոսի, հինգերորդ մը՝ Մօսկի, ուրիշ մը՝ Ալլալին. աւանգըն ալ ընտիր ոյժեր էին, որոշ կարողութիւններով եւ բարեմասնութիւններով զարգացուած. և այս իսկ բաւական է չափելու համար այդ դասատան մակարդակը:

Աւելի գեղեցիկ է, ինչպէս անարկեցինք վերեւ, թէ՛ իրեւ մտածուած եւ թէ՛ իրեւ գրուածք, Մատենադարանին նուիրուած գլուխը: Ըսելէ յետոյ թէ մատենադարանները իրենց պարունակութեամբը պատկերացումն են իրենց ժամանակի եւ զանոնք գործածող անձերու կամ հասարակութեանց մտաւորական վիճակին, զբաւկան ճաշակին եւ մատենագրական նախասիրութիւններուն և միտումներուն, և այլն, կը շեշտէ թէ իր ազգին լուսաւորութեան մասին Կոլոտի ունեցած տեսութիւնը, որ զուտ կըրօնական հանգամանք մ'ունի, որ զարուն ուղին է Այդ ողիին համեմատ է իր կողմած է ան իր Մատենադարանը, ամենամեծ մասամբ կըրօնական գիրքերով, որոնցմէ հինները նախնեաց երկերը կամ թարգմանութիւններն են, իսկ նորերը՝ մեծագոյն չափով իր թարգմանիչ տառաւները: Յետոյ, աւելի ընդլայնելով իր տեսութեանց շրջանակը, Հայ ազգին՝ իրեն համար ճակատագրական եղած կերպով, քրիստոնէական թուականին առջին մասնաւոր իրեն մօտաւոր մեծ ուղգերու կըրօնական գրականութեան ազդեցութեան ենթարկուելը: Այդպէս եղաւ հնագոյն ժամանակներու մէջ, ասորական և յունական շրջաններուն, յետոյ՝ ալլամերժօրէն յունական շրջանին, մասնաւորաբար Սիւնեաց գաղոցի ատեն, ի վերջոյ Ունիթօքներու դարուն, երբ ըստ քրիստոնէական գաղափարներու դիմադրելու ճիշդ կերպով մը պատճառ եղաւ որդեգրելու սակայն սքօլաստիկ գրութիւնը. երեւոյթ՝ որ կը բարացուցէ մասնաւորաբար Տաթեւ-

եան դպրոցը: Կոլոտի շրջանը, որ, իր տեսութեամբ, «կըրօնական յուզումներու եւ պայքարի ժամանակներու խոշոր մէկ օղակն է», տարբեր ուղղութեան էր կրնար հետեւիլ: Առաւ իր ժամանակի կաթողիկոս տուած արանութեան մասնաւորապէս մեթոդը, հաստատեց դասանախնութեան տեսակէտով մեղի համաձայն կէտերը, լայնամտութեամբ նայիլ ձգտեցաւ կարգ մը երկրորդական կէտերու վրայ, իսկ չուգեց խնդիր յուզել բոլորովին տարբեր կէտերու մասին, նախնեաց դասանախնութեան բոլորովին հաւատարիմ մնալով հանգիւծ:

Այս է արդարեւ Տաթեւեան և Կոլոտեան Դպրոցներու միակ տարբերութիւնը իրարմէ: Բարգէն վրդ. կը ձգտի այդ տարբերութիւնը բացատրել անով որ մինչ Տաթեւեանք կարող էին իրենց դիմադրութիւնը սատակագոյն աստիճանով գործադրել, այդ տեսակէտով կառավարական որ և է արգելք չունենալով իրեն առջև, Կոլոտեանք բոլորովին նոյն վիճակին մէջ էին, քանի որ Պոլիս դոմուած ֆրոնտական դեպպաններ, մասնաւորաբար Ֆրանսականները, պետական միջոցներով կը միջամտէին կըրօնական հարցերուն. ու Հայ Պատրիարքարանը, որ այդ դեպպանատանց հետ ալլապէս յարաբերութեան պատճառներ կ'ունենար յաւնախ, էր կրնար աննկատ թողուլ անոնց այդ մտայնութիւնը: Տեղը չէ անշուշտ ըսելու հոս թէ որչափ ճիշդ կրնայ ըլլալ այս տեսութիւնը: Բայց արդար պիտի ըլլաւ խոստովանիլ թէ այս և այսպիսի փափկանկատութեանց երեսնէ քիչ չափով չէ որ քաջալերուեցաւ միշտ օտարներու մարդորոտութիւնը: Ու ճիշդ այս անկիւնէն պէտք է նայիլ կերպով մը սկզբունքային դարձած այն հակառակութեան վրայ, որով դատած է յետոյ Սիւնեան կաթողիկոս Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և մասնաւորապէս Կոլոտի ընթացքը հանդէպ կաթողիկոսութեան:

Դիրքին երկրորդ մասը (109–141 էջք) կը պարունակէ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շինութեան և վերաշինութեան վերաբերեալ թուականներ և ծանօթութիւններ, որոնց ընթացքին կարեւոր դիտողութիւններ ըրած է ինքը այդ պատմական սրբավայրին շինութեան բուն թուականին մասին, որ է քրիստոնէական 1391 թուա-

կանը. պատմական ակնարկ մը, վաւերագիր մը՝ նոյն եկեղեցւոյն Կոլոտի օրով վերաշինութեան մասին՝ 1793ին. յետոյ 49 պատճէններ խաչքարերու, ձեռագրիւրու, եկեղեցական կահերու և իրերու և որմքարերու վրայ եղած արձանագրութեանց, որոնք եկեղեցիին շինութեան և անոր եղած նուիրատուութեանց թուականներուն և այլ հանգամանաց կը վերադառնան, և ի վերջոյ՝ ժամանակագրական ցանկ մը, 1391-1888, Ս. Լուսաւորչի եկեղեցւոյն, Կոլոտի և ազգային զանազան անցքերու վերաբերեալ պատմական նօթերով:

Երրորդ մասը (142-224 էջք) կը զբաղուի չորս գրուած քննիքով, որոնք հետեւեալներն են. «Յիշատակարան պատմագրութեան» վերնագրուած ընդարձակ գրութիւն մը, որ հրատարակուած է Կոլոտի ձեռքով առաջին անգամ Կ. Պոլսի լոյս ածուած Զեւոր Դլակի տպագրութեան մէջ, 1719ին: Այս էջերուն վրայ Կոլոտ իր պատրիարքութեան միջոցին ինքն իր ձեռքով գրի առած է իր կիանքին և գործունէութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, իրենց կարեւոր գիծերուն մէջ, մաքուր հայերէնով և կենդանի ոճով մը, որոնց մէջ կը ցոյանայ որչափ տենչոտ գործիչը, նոյնքան նաև գրչի և մտքի մարդը: Բարբէն վրդ., որ իր ամբողջ գործին գլխաւոր աղբիւր ունեցած է այս գրուածքը, զարգարած է գայն բազմաթիւ ծանօթութիւններով և անձնական յիշատակներով:

2. Կոլոտի գրէն գրուածք մը զարձեւել, իբրեւ յիշատակարան Առաւելուութիւն խոստովանութեան» գործին, զոր իր յանձնարարութեամբ Խաչերէնէ թարգմանած է Յակոբ Նալեան, իր ձեռնագրուած աշակերտը և ապագայ յաջորդը. նոյն աշխոյժ հայերէնով և իբր փիլիսոփայօրէն արուեստագործուած սեով որ իր ժամանակինը և մասնաւորապէս իր դպրոցինն է:

3. «Յիշատակարան Սկիոթի աստուածաբանութեան», զոր իր յանձնարարութեամբ թարգմանած է Ղուկաս վրդ., Կոլոտի գրէն, նոյն թուոյն լեզուով և ոճով:

4. Դարձեալ, միեւնոյն լեզուով և աստուածաբանական աւելի խառվուած ոճով և հմտաշատ պարունակութեամբ Յիշատակարան մը, զոր Կոլոտ գրած է, 1710ին, Անտառ աշխարհութեան գրքին համար, զոր

ինք թարգմանիչ տուած է Ղուկաս վրդ. ի: Մնացեալ (201-224) էջերը կը զբաղուին պատճէններովը Ամրաւոր տաճարին խաչքարի մը և Բարսեղ և Վարդան վարդապետներու տապանագրիւրներուն և Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորչի եկեղեցւոյ կաթմը արձանագրութեանց, ինչպէս նաև նոր ծանօթութիւններու, որոնց մէջ ամենէն շահեկաններն են սոյն եկեղեցւոյ և յարակից Կեդրոնական վարժարանի իրեն ժամանակակից դրութեան վերաբերմամբ մանրամասնուածները:

Ըստ մեզ, Բարբէն վրդ. ի այս գործը, որ իր առաջին մասովը Յովհաննէս Կոլոտ մեծ պատրիարքին և իր ժամանակին նուիրուելիք ընդարձակագոյն ուսումնասիրութեան մը համար բանասիրական և պատմագրական սեղմ յատակագիծ մ'է աւելի, ու վերջին մասերովը՝ շատ կարեւոր յիշատակարաններու և ծանօթագրութեանց շահեկան հաւաքուած մը, կարեւոր նպատակ մըն է Հայ ազգի և եկեղեցւոյ պատմութեան նոր ժամանակաց հետազոտութեան գործին:

(Շարունակելի)

(7)

Գ.

ԱՌՔԱՆՈՒՄ ԵՒ ԱՌՄԱ

Մարդը եղիզ մ'է միայն, բնութիւն անկեղծ սկստ բանը, բայց խորհող եղիզ մը: Հսկ չկայ որ անորոյ ճիշդագոյն պատկերացում, շախշախեղութիւն հաւատ գայն: Քիչ մը շոյի, կարիք մը ջուր, կը բաւեն ապանկեղծ հաւատ գայն: Բայց երբ ճիշդագոյն շախշախեղ աչ գիւնը, ան աւելի սպեկտր պիտի ըլլայ քան գայն որ գիւնը կ'ապանկե. վստօղի գիտէ քի կը մտնի, և գիտէ նոյն առեւ քի ի՞նչ առաւելութիւն ունի ճիշդագոյն իր վրայ: Միեւնոյն ճիշդագոյն քան մը չգիտէ այդ մասին:

*

Մարդն բնութիւն մեզ երկու հալիւնդիւն սկզբունքներ քան. անձնասիրութիւնը, որ կը ներառի մեր անձը, և քաղաքասիրութիւնը, որ կը հասնաւոր գայն: Երբ այս երկու զարգացումներէն մէկ կամ միւսը կորստ, պիտի չարանաւ ան միջնի ի կոստորքիւն, կամ վնասանկար միջնի յիւստորիւն: